

ETNOLOGIJA I KULTURNA ANTROPOLOGIJA BUDUĆNOSTI: KONCEPTI ZA ISTRAŽIVANJE NEČEGA ŠTO (JOŠ) NE POSTOJI

Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 2. 3. 2022.
Prihvaćeno: 27. 4. 2022.
DOI: 10.15176/vol59no109
UDK 39:001.18

VALENTINA GULIN ZRNIC

Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb

SAŠA POLJAK ISTENIČ

ZRC SAZU, Ljubljana

U ovome se članku bavimo budućnostima kao kulturnoantropološkim predmetom istraživanja i analitičkim pojmom predstavljajući studije objavljene u posljednjih pedesetak godina od onih koje se smještaju u domenu "kulturne futuristike" i anticipatorne antropologije do onih u kojima se istaknutije profilira antropologija budućnosti. Različite pristupe zahvaćamo komparativno i problemski (budućnost kao kulturna činjenica, multitemporalnost, temporalno djelovanje, metafizički prezentizam, mnogobrojne budućnosti i dr.) te obrazložimo okvire istraživanja koje razvijamo unutar aktualnog istraživačkog projekta o urbanim budućnostima. *Stvaranje budućnosti* se u ovome projektu odnosi na sveobuhvatno razumijevanje čimbenika i procesa koji se povezuju u zamišljanju, anticipaciji i percepciji kolektivnih budućnosti kao i u modalitetima angažmana, vrijednosti, navika praksi i afekata, koji konstruiraju specifične odnose prema budućnostima u svakodnevnom životu.

ključne riječi: antropologija budućnosti, multitemporalnost, budućnosne orijentacije, urbane budućnosti

Budućnost utječe na sadašnjost isto toliko koliko i prošlost, istaknuo je Friedrich Nietzsche prije stotinjak godina. Na globalnoj razini ta je činjenica u današnje vrijeme izražena, primjerice, mnogim razvojnim strategijama koje gotovo utopistički uspostavljaju "djeljenu viziju za bolju i održljiviju budućnost" (*Nova urbana agenda* UN, *Urbana agenda Europske unije*, *Budućnost gradova*, *Agenda za održivi razvoj 2030* UN), ali također i mnogim okolnostima koje pokazuju da je ta budućnost prijeporna i katastrofična, na što upućuju, između osta-

loga, međunarodni klimatski pokret *Fridays for Future* u kojemu se mladi glasno bore “za svoju budućnost” ili masovne migracije siromašnih i obespravljenih “u potrazi za boljom budućnosti”. Opseg i učestalost različitih kriza u posljednja tri desetljeća stvaraju nestabilnost koja razbija “sve naše sigurnosti, vjerovanja, kategorije i očekivanja” (Ankersmit 2002: 76) i posljedično pod znak upitnika stavlja sve ranije (modernističke) ideje o jednoj, jasnoj, izvjesnoj i očekivano prosperitetnoj i boljoj budućnosti. S druge strane, sadašnjost, barem do nedavno, nije (bila) obilježena samo krizama nego i svojevrsnim optimizmom: nove tehnologije i društveni mediji, gotovo neograničene mogućnosti putovanja, obrazovanja i poslovanja u međupovezanom svijetu na početku 21. stoljeća stvaraju i brojne prilike za individualne i kolektivne budućnosti i te se prilike često uzimaju samorazumljivima. I mogućnosti i krize odvijaju se u specifičnom vremenu (danas neoliberalne stvarnosti) i njime su producirane i kontekstualizirane. U sadašnjem javnom diskursu budućnosti su sveprisutne, primjerice, od onih komodificiranih u reklamnim sloganima, ili plasiranih u političkim obećanjima, ili uočenih u novim poduzetničkim prilikama. No, svjedoci smo, također, sasvim recentno, da se svakodnevica može zaustaviti na neviden način, okolnosti i politike mogu nametnuti trenutnost kao jedini temporalni obzor gotovo paralizirajući svako planiranje ili očekivanje. Budućnost je svakako izazov, ne samo za naš svakodnevni život nego i za znanstvene interese.

Kada smo krajem 2019. godine pripremale istraživački projekt o urbanim budućnostima nismo ni slutile da će njegova aktualnost već u sljedećoj 2020. godini biti još dodatno pojačana događajima s dalekosežnim posljedicama za budućnost. Izbijanje pandemije bolesti COVID-19 koja je u samo nekoliko tjedana utjecala globalno na mijenjanje svakodnevice te potresi u Zagrebu i Petrinji koji su momentalno promijenili slijed života mnogih stanovnika tih hrvatskih gradova, krucijalno su utjecali i na planiranje i doživljaj budućnosti na nacionalnoj, lokalnoj, obiteljskoj, individualnoj i na svim drugim međupovezanim razinama. Projekt “Urbane budućnosti: zamišljanje i aktiviranje mogućnosti u nemirnim vremenima” bavi se komparativnim kulturnoantropološkim istraživanjem stvaranja budućnosti u nekoliko izabranih hrvatskih i slovenskih gradova.¹ U istraživačkom, teorijskom i metodološkom smislu možda je najizazovnije pitanje projekta kako se baviti nečime što (još) ne postoji.

Etnologija i kulturna antropologija u obje znanstvene tradicije, hrvatskoj i slovenskoj, ali i općenito, u europskim i svjetskim okvirima, uspostavljena je u svojim znanstvenim temeljima kao dijakronijska i/ili sinkronijska. U posljednjih nekoliko godina sve su istaknutiji pozivi za “obnovljenim, otvorenim i budućnosti orijentiranim pristupima za razumijevanje sadašnjosti, anticipiranje nepoznatog i interveniranje u svijetu” (Pink i Salazar 2017: 3). Na tome je tragu osmišljen i navedeni projekt koji u središte stavlja različite kolektivne

---

¹ Istraživanje u okviru bilateralnog projekta “Urbane budućnosti: zamišljanje i aktiviranje mogućnosti u nemirnim vremenima” financiraju Hrvatska zaklada za znanost (IPS-2020-01-7010) i Javna agencija za raziskovanje Republike Slovenije (J6-2578). Više o projektu, istraživačkom timu i aktivnostima: www.citymaking.eu. Zahvaljujemo svima na projektu za diskusije o literaturi iz područja antropologije budućnosti te na konstruktivnim osvrtima na raniju verziju ovoga teksta. Zahvaljujemo i anonimnim recenzentima na detaljnom čitanju i komentarima.

i individualne vizije, planove, očekivanja i angažiranja za budućnost gradova. Budućnost je središnji pojam, a ujedno i kontekst istraživanja: polazna je točka iz koje krećemo (a podučeni ujedno i iskustvenom perspektivom življenja u “doba korone” i u “doba potresa”) da neizvjesnost i nesigurnost – koje proizlaze iz nepoznatosti – čine ontologiju budućnosti i kao temporalnosti i kao življene stvarnosti.

U literaturi se često navodi da budućnost nije (bila) eksplicitni predmet istraživanja u okviru etnologije i kulturne antropologije. To je stav koji iznosi Nancy Munn u svojem preglednom članku iz 1992. godine i koji se ponavlja u kasnijim, pa i recentnim antropološkim radovima o budućnosti donekle zanemarujući sve opsežniju objavljenu literaturu u posljednjih četvrt stoljeća. Odatle se može steći pogrešan dojam da je antropologija budućnosti recentno usmjerenje, no stajališta smo radije da istraživanja budućnosti nisu bila dio *mainstream* antropoloških i etnoloških znanstvenih tradicija (usp. Pink i Salazar 2017). U ovome se članku, stoga, pregledno bavimo budućnošću kao kulturnoantropološkim predmetom istraživanja i analitičkim pojmom predstavljajući studije koje se smještaju u domenu “kulturne futuristike” i anticipatorne antropologije, potom radove koji u užem fokusu imaju problematiziranje vremena i temporalnosti te na kraju radove koji su objavljeni u posljednjih desetak godina u kojima se istaknutije profilira antropologija budućnosti. Odučile smo se za kronološki pristup i detaljnije predstavljanje radova pojedinih autora jer na taj način možemo sustavnije pokazati razvojne smjerove i kontekstualizirati koncepte budućnosti koje koriste. Uključile smo i koncizni pregled slovenskih i hrvatskih studija koje dotiču temu temporalnosti i budućnosti. U završnom dijelu članka različite pristupe zahvaćamo komparativno i problemski te obrazlažemo okvire istraživanja koje razvijamo unutar aktualnog istraživačkog projekta o urbanim budućnostima.

KULTURNA FUTURISTIKA I ANTICIPATORNA ANTROPOLOGIJA

Sustavnije okretanje budućnosti u znanosti općenito, pod nazivom *studije budućnosti* (engl. *Futures Studies*), događa se od 1970-ih godina s prvim znacima kriza u koje je zapadao zapadni svijet. U različitim znanostima cilj je bio konceptualno definirati istraživanje, utemeljiti metodološku čvrstoću, istražiti slike moguće, vjerojatne i preferirane budućnosti u svim područjima ljudskog i društvenog života te djelovati u izgradnji bolje budućnosti.² Američko antropološko društvo održalo je 1970. Prvi simpozij kulturne futuristike (engl. *First Cultural Futuristics Symposium*), sesije na IUAES kongresu 1973. bile su posvećene budućnosti, a 1978. godine objavljen je zbornik *Cultures of the Future* (Maruyama i Harkins 1978). U uvodnim člancima toga zbornika razabire se kontekst u kojemu se javlja potreba za istraživanjem budućnosti (i) u antropologiji: zapadne zemlje suočavaju se s ubrzanom i neizvjesnom transformacijom vlastitoga svijeta, zaredale su se krize od kojih sve uočljivija

² O povijesti, ciljevima, razvoju i “dobrom društvu” u okviru *studija budućnosti* v. pregled jednoga od doajena toga područja Wendella Bella (2009).

postaje ona ekološka, mijenjaju se obrasci proizvodnje i ekonomije, izrazite su socijalne reakcije i reakcije, u život probijaju nova tehnološka dostignuća. U takvim uvjetima koji su se doživljavali kao “rađanje nove civilizacije” odnos i osjećaj prema (nepoznatoj) budućnosti je između oduševljenja i zabrinutosti te i antropolozi posežu za traženjem alternativnih slika budućnosti oslanjajući se na vlastite korpuse znanja u disciplini (posebice u tradicijskim, nezapadnim društvima), propitujući dosege vlastite metodologije i vrednujući senzibilitet i holističko razumijevanje nasuprot redukcionističkom i simplificirajućem pristupu mnogih drugih disciplina te okrećući se pitanjima kako neke temeljne odrednice društava koje antropolozi istražuju u specifičnom vremenu i prostoru određene zajednice (ponašanje, vrijednosti, strukture) mogu otvoriti ili onemogućiti određene (nove, alternativne, drugačije) slike budućnosti.

Spomenuti zbornik iz 1978. godine otvara tekst Margaret Mead o potencijalnim doprinosima antropologije “znanosti o budućnosti”. Ti se doprinosi primarno odnose na antropološki metodološki aparat kojim se zahvaća cjelovitost i kompleksnost ljudskih zajednica na mikrorazini te odatle zaključuje da se glavni antropološki doprinos sastoji u prikupljanju specifičnih podataka o ljudskim iskustvima za velike teme budućnosti kao što je “kontrola svjetske populacije” ili oblikovanje novih urbanih sustava. Margaret Mead u nizu svojih tekstova od sredine 1940-ih do sredine 1970-ih već provocira pitanjima o budućnosti – obitelji, rada, grada, svijeta, svemira, starenja, obrazovanja i dr. (usp. Mead 2005) – no, iako su ti tekstovi u naravi inherentno anticipatorni, Mead ulogu antropologije ne vidi toliko u predviđanju onoga što će se dogoditi, nego u tome da drži “ljudsku imaginaciju otvorenom” kako je ne bi obuzdali različiti predvidljivi scenariji za budućnost.

Sredinom 1970-ih godina značajan doprinos i smjer antropološkog istraživanja budućnosti iscrtava američki antropolog Rober Textor koji unutar studija budućnosti promovira “istraživanje kulturnih budućnosti” (engl. *cultural futures research*) i legitimira kvalitativni pristup istraživanju. U središte stavlja istraživanje kulture / sociokulturnih sustava (etničkih grupa, nacija) i istraživanje kulturne promjene, no, za razliku od konvencionalne etnografije koja se bavi studijama prošle i sadašnje mijene kulture, Textorov fokus je na istraživanju *budućih kulturnih promjena* i u tom smislu razvija metodu etnografskog istraživanja budućnosti (engl. *ethnographic futures research method*). Riječ je o adaptiranoj kulturno-antropološkoj metodi intervjua kojoj je u središtu *scenarij* – priča ili naracija o mogućim, vjerojatnim i preferiranim budućnostima određene zajednice, odnosno o procesima koji bi mogli dovesti do određene budućnosti, a implicitan cilj istraživanja jest racionalizirati i konkretizirati okvire unutar kojih bi se pojedine zajednice mogle kretati u ostvarivanju vlastitih željenih budućnosti (Textor 1980, 1995). Važnim konceptom na koji je upozorio smatramo *tempocentrizam* koji se odnosi na preferiranje ili ukotvljenost u određenom temporalitetu kulture, odnosno nemogućnost sagledavanja (vlastite) kulture koja se mijenja kroz vrijeme, izostanak pogleda u budućnost. Slično etnocentrizmu, i tempocentrizam proizlazi iz seta vrijednosti, pretpostavki, stavova i navika koje su kulturno određene, a utječu na individualna poimanja i odnos prema budućnosti (Textor 1980: 27, 1995: 464–465). Svoj pristup i metodu etnografskog istraživanja budućnosti Textor opisuje kao oruđe za istraživanje i

učenje kojim pojedinac može “aktivno kultivirati umjetnost anticipacije”, s ciljem da zajednica (etnička, nacionalna) maksimalno iskoristi mogućnosti i umanjiti prijetnje koje doživljava u turbulentnom vremenu društvene, političke i ekonomske promjene (Textor 1995: 465). Njegov je pristup, dakle, pristup aktivnog djelovanja, primijenjene antropologije, koja će se od sredine 1980-ih imenovati anticipatorna antropologija i kao takva, orijentirana prema realiziranju “preferiranih budućnosti”, prepoznatljiv je segment *studija budućnosti*.³

Antropološko okretanje eksplicitnom istraživanju budućnosti događa se u globalnom političko-društvenom makrokontekstu koji obilježava osvještavanje o utjecaju čovjeka da fundamentalno i trajno izmijeni svijet svojim djelovanjem, od nuklearne opasnosti do genetskog modifikiranja, a koji su bili, iz ondašnje perspektive, “dotad neviđeni izazovi ljudskom iskustvu na zemlji” (Textor 1980). U radovima Margaret Mead (i šire u svima radovima u zborniku *Cultures of the Futures*, 1978) budućnost je segment istraživanja kojemu se dodatno analitički posvećuje pažnja, dok kod Roberta Textora, kao i kod drugih futurologa, budućnost postaje predmet istraživanja sama po sebi. Uspoređujući antropološki pristup budućnosti ovo dvoje znanstvenika uočavamo da se Mead nije posebno bavila konceptualizacijom budućnosti, dok Textor nastoji ontološki i epistemološki pozicionirati budućnost iz pozicije prezentizma, tvrdeći da “nema budućih činjenica”, odnosno budućnost (a i prošlost) ne postoji osim u sadašnjosti, u slikama, percepcijama, preferencijama i očekivanjima koje tvore činjeničnu stvarnost sadašnjosti.⁴ U odnosu na Mead koja doprinos antropologije vidi u sakupljanju podataka za globalne teme budućnosti i odbija futurološka nastojanja za prognoziranje budućnosti, Textor disciplini daje aktivniju ulogu u tada razvijajućem polju studija budućnosti, adaptira metodologiju kako bi mogao pristupiti novim znanjima o zamišljanju kulturne mijene i djelovati proaktivno, rješavajući probleme i potičući pojedince i kolektive da si postave pitanja kakvu budućnost žele i kako je mogu postići. U tom smislu razvija primijenjenu antropologiju kao “anticipatornu antropologiju”, dapače i poziva se na “pravo antropologa” da se odluče “spašavati svijet” (Textor 1980: 18). Za razliku od onoga što uobičajeno nazivamo “spasiteljskom antropologijom”, u smislu u kojemu je disciplina svoj identitet gradila u dokumentiranju i “spašavanju” nestajućeg svijeta predmodernih zajednica, radikalni zaokret “spašavanja” dešava se prema budućnosti⁵ i svjetovima koji nastaju: ono u čemu se zasigurno slažu Mead i Textor jest da antropološki epistemološki i metodološki aparat može potaknuti ljudsku imaginaciju.

³ Časopis *Futures* “za međunarodno istraživanje budućnosti, anticipacije i predviđanja”, u dva je navrata tematski posvetio cijeli broj antropološkim perspektivama na budućnost kulture i društva (27/4, 1995) i anticipatornoj antropologiji (32, 2000).

⁴ “Vrijeme je trostruka sadašnjost: prošlost kao sadašnje sjećanje, sadašnjost kakvu je doživljavamo i budućnost kao sadašnje očekivanje” (Textor 1980: 167).

⁵ O radikalnosti novih pitanja u disciplini (percepcije željenih kulturnih i nacionalnih budućnosti), govori i Textorov komentar da je takvim istraživačkim i primijenjenim (anticipatornim) pristupom antropolog “riskirao svoj status društvenog znanstvenika” na sveučilištima i šire (1980: 17–18). Iako sve antropologije i etnologije implicitno imaju interes *pro futuro* (sačuvati znanja za buduće generacije ili tim znanjima mijenjati svijet), ono što je radikalno u 1970-ima je uspostavljanje budućnosti kao eksplicitnog predmeta antropološkog istraživanja.

PROFITIVANJE VREMENA U ANTROPOLOGIJI

U devedesetim godinama čak tri objavljena antropološka rada u istoj godini problematiziraju vrijeme i temporalnost. Prvo opsežnije djelo o tom fenomenu je *The Anthropology of Time: Cultural Constructions of Temporal Maps and Images* Alfreda Gella (1992) u kojoj autor razvija argument protiv kulturno-relativističkog shvaćanja vremena. Gell kritizira fenomenološki pristup, po kojem ljudi subjektivno percipiraju vrijeme kao odnos između prošlih, sadašnjih i budućih događaja i promjena (tzv. "vrijeme serije A" kojim se, primjerice, bave etnografska istraživanja). Suprotstavlja mu objektivni pristup (tzv. "vrijeme serije B"), mjerljiva shvaćanja "stvarnog" vremena u linearnoj dimenziji u kojem je suštinski trenutak "sada". To je vrijeme koje nema prošlosti, sadašnjosti i budućnosti, već samo konstantne, nepromjenjive, situirane događaje koji su međusobno u određenom vremenskom odnosu. "Vrijeme serije B" uspostavlja kao osnovu poimanja "vremena serije A". Gell iscrtava vremenski trokut koji ilustrira naše stalno djelovanje između percepcije (sadašnjosti), sjećanja (prošlosti) i anticipacije (budućnosti), definirajući budućnost kao "nedostupnu/neshvatljivu osim kao reprezentaciju, imaginarnu sadašnjost" (1992: 288). Iako je to važno za razumijevanje budućnosti, Gellova studija zbog kritiziranja teorija i istraživanja vremena bez postavljanja vlastite teorije (usp. Hoskins 1994; Zerubavel 1994; Hodges 2008) nije značajnije utjecala na razvoj teorije u antropologiji budućnosti. Međutim, s druge strane, mnogi se autori slažu da vrijeme (pa onda i specifično budućnost) prije Gella nije bilo u većoj mjeri primarni fokus antropoloških istraživanja, pa mu u tom smislu treba dati mjesto. Nekoliko antropoloških radova, međutim, iz istoga vremena, naznačuju nova teorijska usmjerenja prema budućnosti.

U članku o kulturnoj antropologiji vremena Nancy Munn (1992) je analizirala odnos prema temporalnostima u radovima najutjecajnijih svjetskih antropologa s fokusom na odnose vremena i prostora, računanje vremena, kulturnu konstrukciju prošlosti te odnos vremena, akcije i aktera. Munn postavlja pitanje vremena kroz filozofsku, metafizičku i epistemološku prizmu, u okvirima problematiziranja kakve ne nalazimo kod Margaret Mead ili Roberta Textora u ranijim desetljećima, no blisko raspravi Alfreda Gella. Munn prepoznaje sve veći interes za bavljenje društvenim sjećanjem koje na specifičan način uspostavlja odnos prošlosti i sadašnjosti, dok je budućnost još uvijek izvan okvira promišljanja. Bavi se odnosom različitih temporalnih perspektiva, njihovom premreženošću, a ne odvojenošću te odatle "prošlost u sadašnjosti" i "budućnost u sadašnjosti" postaju međusobno konstituirajuće razine. Pojam "temporalizacije" uvodi u smislu pogleda na "vrijeme kao simbolički proces koji je kontinuirano producirano u svakodnevnom praksama" (Munn 1992: 116). U cjelokupnoj raspravi o antropologiji vremena, Munn će ustvrditi da je budućnost zanemarena kao temporalni problem na račun prošlosti, dapače, da je izbačena iz trijadnog odnosa s prošlošću i sadašnjošću u kojemu jedino zadobiva smisao (ibid.).

Taj nedostatak donekle nadoknađuje zbornik objavljen kao treći rad o vremenu u istoj godini. Britanska antropologinja Sandra Wallman u zborniku *Contemporary Futures* (1992) uočava da je "u desetljeću kraja milenija, zamišljanje budućnosti ozbiljan posao", jer

stare vizije više nisu aktualne, pojačan je interes za “znanstveno modeliranje vremena”, a znanstvena fantastika i filmske reprezentacije o budućnosti sve su utjecajnije u oblikovanju i promišljanju vizija budućnosti (1992: 1). U tome zborniku iznosi se zanimljiva teza da slike i ideje budućnosti osvjetljavaju sadašnjost, ali također da pružaju i dobru poziciju za kritiku sadašnjosti. Nadalje, te slike ne samo da mogu potaknuti neke procese za budućnost nego ih također mogu i zatrti ili onemogućiti, a u oba slučaja budućnost se koristi za opravdavanje sadašnjih akcija. Drugim riječima, Wallman radi snažan zaokret u definiranju predmeta istraživanja koje nije više samo projekcija o nekom vremenu koje dolazi (usp. Textor 1980) nego pitanje što zamišljanje budućnosti čini sadašnjosti.⁶ Kako bi se odgovorilo na ta i druga pitanja, primjerice o tome postoji li kakva konzistentna logika u načinu na koji se budućnost mijenja, potrebno je, inzistira autorica, baviti se upravo antropološkim međukulturnim i komparativnim istraživanjima koja su i glavni ključ disciplinarnog bavljenja budućnošću. Povezujući kolektivnu i individualnu razinu, ističe da je “vjerovanje u budućnost” u podlozi razumijevanja samoga sebe i konstruiranja identiteta, a promjene u tim vjerovanjima mogu mijenjati odnose među ljudima te odnose ljudi prema okolišu i kulturi (1992: 16). Autorica upućuje i na iznimno važnu perspektivu različitih vremenskih skala u kojima promišljamo budućnost, kao što su individualna, društvena, prirodna, globalna, a istraživanje njihovih međudjelovanja i ne/podudarnosti u smislu trajanja, kretanja, dinamike i mijene čini nam se kao važan istraživački izazov kojim se nadahnjujemo iz spomenutoga zbornika. Nadalje, čitajući dosad navedene radove, zaključujemo da ono što budućnost čini smislenom nije budućnost sama kao takva u smislu neizbježnog kretanja prema njoj, nego značenja koja je u tom kretanju oblikuju, a dijapazon tih značenja gradi se iz resursa kulture (život, smrt, uspjeh, rad, ljepota...). Ove ideje svoj će zaokruženi oblik dobiti dvadesetak godina kasnije, u raspravi Arjuna Appadurajia o budućnosti kao kulturnoj činjenici (2013).

Uvodna rasprava Wallmanove u zbornik o suvremenim budućnostima postavlja i pitanje kontinuiteta i mijena: zapadni moderni svijet doživljava vrijeme linearno, u slijedu nekog (ma kako davnog) početka, (široko shvaćene) sredine i (nejasnog) kraja, a čovjek zapadne kulture kreće se jednodimenzionalno po toj liniji, imaginirajući kontinuitet (usp. Gell 1992). Mijena je, barem za većinu modernističkog razdoblja, stavljana u vrijednosni okvir kontinuirano progresivnog, homogenog, uniformnog, glatko protočnog i neproblematičnog. Međutim, već od sedamdesetih godina postalo je uočljivo da su prijelazna razdoblja epizodična, kaotična, pa i katastrofična (Wallman 1992: 4). Ta prijelazna razdoblja su upravo i makropolitčki kontekst u kojemu nastaju ove studije koje spominjemo s početka 1990-ih godina – vrijeme je to pada socijalističkih uređenja u Europi i, kako se tada procjenjivalo, kraja blokovske podjele svijeta koju Francis Fukuyama (1992) naziva “krajem povijesti”, odnosno završetkom ljudske povijesti ideoloških polarizacija i “univerzalizacije zapadne liberalne demokracije”. Za razliku od takvog viđenja koje u osnovi ima linearno progresivističko shvaćanje, antropološke studije ipak tu novu budućnost stavljaju pod znak pitanja

⁶ Na tom tragu neki antropolozi iščitavaju klasične etnografije tražeći u njima “skrivena” budućnosti, odnosno u opisima svakodnevice nastoje prepoznati što je motivirano slikama budućnosti u zajednicama koje su istraživali doajeni antropologije (Persoon i van Est 2000).

o tome što dolazi *nakon* socijalizma (Verdery 1996). Osim toga, antropološke studije u narednim godinama pokazat će da se ne radi o jednostavnoj smjeni političkih epoha niti da su one temporalno monolitne unutar sebe. Veliki antropološki zalag s kojim se trebalo teorijski i epistemološki hrvati u novom stoljeću postala je temporalna heterogenost i poimanje *multitemporalnosti* – supostojanje različitih (često hijerarhijski sklopljenih) temporalnosti koje su u različitim odnosima simultanosti, inkongruentnosti, preklapanja ili preplitanja ukazujući na istovremeno “mnogobrojna i prijeporna značenja vremena” te na nehomogenost unutar pojedinih razdoblja i iskustava zajednica (Serres i Latour 1995; Ferguson 1999; Koselleck 2004; Miyazaki 2004; Pels 2015; Ssorin-Chaikov 2017).

Značajan uvid raspravama o (zapadnjačkoj) temporalnosti u antropologiji daje i Jane Guyer (2007) tezom da je suvremeno doba, kroz svoja dominantna učenja, javnu retoriku i organizaciju života, izguralo “blisku budućnost” s temporalnog horizonta. Uzrok tome vidi u konvergenciji ideja o temporalnosti između dominantne ekonomske doktrine i religijske misli.⁷ Prva se odnosi na makroekonomske monetarističke teorije od 1950-ih nadalje koje se temelje na sofisticiranim matematičkim modelima, a druga na evangelički koncept proročkog vremena koji dominira od 1970-ih godina. U oba učenja konačne kolektivne vrijednosti – (gospodarski) “rast” i (ljudsko) “spasenje” – uspostavljene su u dalekoj budućnosti, a do njih vodi podređivanje silama koje su veće od pojedinačnih povijesti, a odatle i nespoznatljivije te se sadašnji život provodi kao “nametnuti prezentizam/sadašnjost”, kao niz instantnih odgovora na neposredne situacije. Stoga se u neoliberalnoj demokraciji dokida “bliska budućnost”, ona koja se može vidjeti i doživjeti kao predvidljiva, dapače, potencijalno i konkretno realizirana, “doseg misli i imaginacije, planiranja i nadanja, iznalaženja zajedničkih utjecaja, uključivanja u borbe za specifične ciljeve”, uključivanja u društveni i materijalni život u nekom dosegljivom razdoblju (Guyer 2007: 409). Raspravljajući dalje o temporalnoj heterogenosti, Guyer napušta ideju trajanja (bilo u formi linearnog bilo cikličnog) te uvodi “isprekidano vrijeme”, a definirano je “rekonfiguracijom elemenata” koje već poznajemo, koji su već određeni kao faze individualne ili kolektivne bliske budućnosti na putu do ostvarenja ciljeva u dalekoj budućnosti (ibid.: 416). Ovaj horizont autorica naziva “temporalnost datuma”, ali ne datuma kao slijeda u kalendaru, nego “datum-kao-događaja” koji u (bliskoj) budućnosti za pojedinca ili zajednicu čine kvalitativne razlike u nastavku života, a čine i točku pregovaranja i odlučivanja (ibid.). Upravo te “temporalne pukotine” i njihovu multiplikaciju na individualnim i kolektivnim razinama, iskustvo življenja unutar takve bliske budućnosti između doživljaja koherentnosti ili “raspadanja” Guyer vidi primarno kao antropološki i etnografski izazovne teme.

Konačno, još je jedna dimenzija o kojoj progovaraju autori kritički analizirajući antropološku epistemologiju i vrijeme. Johannes Fabian u knjizi *Time and the Other* (1983) utvrđuje kako je konstruiranje temporalnosti u etnografijama postalo sredstvo hijerarhijskog, političkog, ideološkog i retoričkog stvaranja razlike; dapače, ako govorimo u

⁷ Guyer prije svega komentira ekonomske i religijske doktrine koje su dominantne u američkom društvu u drugoj polovici 20. stoljeća, no njihovi utjecaji su globalne naravi.

terminima budućnosti, mnoge su zajednice opisane u klasičnim etnografijama upravo lišene budućnosti. Tridesetak godina kasnije na sličnome tragu, Peter Pels smatra da se antropologija nije bavila budućnostima ni u novije doba, u velikoj mjeri i stoga što nije nikada dovršila “projekt postkolonijalne refleksivnosti o antropološkom subjektu” (2015: 779). Naime, Pels smatra da disciplina ima upisan “futurizam”, klasificiranje razdoblja prema “predviđanju progresa” i noviteta te kritizira pretpostavljenu homogenost moderne epohe i zanemarivanje “pluralnosti budućnosti”. David Valentine i Amelia Hassoun u članku “Uncommon Futures” (2019) odnose moći iščitavaju u samim konceptima budućnosti jer je u njima, kao i u drugim temporalnostima, sadržana ideja (povijesne, vremenske, političke i okolišne) istovjetnosti i kontinuiteta u okvirima cijelog čovječanstva, a ta je ideja proizvod “bjelačkog, europskog epistemološkog i teritorijalnog kolonijalizma” (2019: 245). Ta istovjetnost je “temporalizirana figura” koju treba podvrgnuti analizi i redefiniranju jer je i ona oblik specifične produkcije znanja, a u kojoj su, između ostaloga, sudjelovali i antropolozi (tražeći ono što je zajedničko ljudskom rodu) te se stoga autori zalažu za “dekolonijalizaciju budućnosti”. To bi značilo da postojeći dominantni koncepti budućnosti, koji su došli u centar pažnje tek kada je zapadni svijet ostao osupnut pred neizvjesnošću, uvažavaju da su “kriza, ruptura, apokalipsa, diskontinuitet, nasilje i obezvlašćivanje značajni globalni fenomeni za bezbrojne ljude tijekom stoljećâ” (ibid.).⁸ Upravo takva iskustva trebala bi biti “početna točka” za aktiviranje “transformativnih budućnosti” koje se ne oslanjaju na daljnje trajanje ili puku modifikaciju postojećih političkih, društvenih i epistemoloških okvira, nego na radikalno odstupanje od njih.

BUDUĆNOSTI POSLJEDNJEG DESETLJEĆA

Američki antropolog Arjun Appadurai u svojoj knjizi iz 2013. godine smatra da je orijentacija prema budućnosti jedna od dimenzija kulture, kojom se antropolozi nisu bavili jer su preferirali stabilnost i reprodukciju kulture, što ih je zadržavalo u sadašnjosti i prošlosti. Istraživanje budućnosti Appadurai uspostavlja kroz tri ključna koncepta – imaginaciju, aspiraciju i anticipaciju – odnosno kroz interakciju te tri značajne ljudske preokupacije koje konfiguriraju određenu specifičnu budućnost kao kulturnu činjenicu ili kulturni horizont, odnosno kao “oblik razlike” (Appadurai 2013: 286). *Imaginacija* je djelotvorni element i “vitalni resurs” oblikovanja društvenog života u “globalno otvorenim poljima mogućnosti” (2013: 287, 1996). U istraživačkom smislu za budućnost značajno je njegovo smještanje imaginacije iz sfere fantazije, kreativnih ushita, dokolice ili kontemplacije na razinu svakodnevnog života, kao kolektivne prakse i socijalne energije koja oblikuje i može mijenjati uobičajene rutine i izbore, odnosno ustaljeni red stvari na različitim razinama. *Aspiracije* Appadurai također smješta u domenu kulture, odnosno u gusto tkanje kolektivnih ideja i vrijednosti koje oblikuju koncepte “dobroga života”. Metodološki ovu tezu povezuje s

⁸ Jedan je od oblika dekolonijalizacije budućnosti, primjerice, intelektualna tradicija *afrofuturizma*.

istraživanjem pluraliteta ideja i vizija o “dobrom životu”, odnosno s pitanjem “kako kulturni sustavi, kao kombinacija normi, dispozicija, praksi i povijesti, uokviruju dobar život kao krajolik ostvarivih ciljeva i praktičnih puteva do ostvarivanja tih ciljeva”, te u tom smislu govori o “politikama nade” kao okularu kroz koji si zajednica predočava put prema željenoj promjeni (2013: 293; usp. Miyazaki 2004; Bryant i Knight 2019). Iz pozicije angažiranosti iz koje Appadurai piše i promišlja, uočava radikalnu nejednakost u “sposobnosti stremjenja” (engl. *capacity to aspire*) kod različitih društvenih grupa, pri čemu je ta sposobnost najmanja među najsiromašnijima zbog manjka širine životnog iskustva uslijed depriviranih uvjeta u kojima se nalaze. Stoga tu sposobnost treba graditi i ojačavati upravo među marginalnima. *Anticipacija* predstavlja treći kulturni resurs svakodnevice za budućnost u Appadurajevu pristupu, a povezana je s poimanjem rizika i spekulacija, što autora odvodi u komentiranje globalne ekonomije koja se posljednjih gotovo pola stoljeća vodi *etikom vjerojatnosti* koju definira kao “one načine razmišljanja, osjećanja i djelovanja” koji proizlaze iz snage brojeva i utemeljenih “modernih režima dijagnosticiranja, prebrojavanja i knjigovodstva” o kakvima je pisao Michel Foucault (ibid.: 295). Druga orijentacija prema svijetu je *etika mogućnosti*, “oni načini razmišljanja, osjećanja i djelovanja koji povećavaju horizonte nade, proširuju polje imaginacije, koji proizvode veću pravednost u [...] sposobnosti za stremjenje i koji šire polje informiranog, kreativnog i kritičkog građanstva” (ibid.). Takvu etiku koja može prihvatiti pluralitet vizija “dobroga života” autor prepoznaje u transnacionalnim civilnim pokretima i progresivnim demokratskim pokretima, a u njezin okvir smješta i antropologiju: ulogu antropologa upravo vidi u promoviranju i posredovanju etike mogućnosti. Njome onda budućnost doista i može biti “oblik razlike” i “prostor za demokratski dizajn koji počinje s prepoznavanjem činjenice da je budućnost kulturna činjenica” (ibid.: 299).

Istraživanje budućnosti Arjuna Appadurajia utemeljeno je kao duboko humanističko, antropološko i političko. Naglasak njegova poimanja budućnosti kreiran je izrazito snažno u polju klasično antropološki shvaćenog svakodnevnog života koji se oblikuje ljudskom kreativnošću, improvizacijom, otporima i izdržljivošću (usp. Bryant i Knight 2019). Promišljanje stvaranja budućnosti, nadalje, tretira se kulturno relativno i konstruktivistički. Na tragu toga kako je u ranim godinama 20. stoljeća vođena debata o tome da je kultura proizvod odgoja, a ne prirode, možemo parafrazirati da je budućnost (kao koncept i realizacija) proizvod kulture, a ne predeterminirana stvarnost. Po samoj naravi budućnosti kao nečemu što još nije realizirano, ostavljen je prostor za djelovanje. No dok se on kod nekih autora, primjerice kod Textora, iscrpljuje u kreiranju scenarija za željenu budućnost kao tek plana za realizaciju, kod Appadurajia je taj prostor djelovanja prizemniji i konkretniji. Jedan segment te konkretnosti je proširivanje sposobnosti za stremjenje prema dobrom životu, stvaranjem okolnosti i poticanjem za nova iskustva koja šire horizonte. Appadurai u promišljanje budućnosti uključuje i emocije i afekte u čitavom dijapazonu od izgubljenosti i očaja do uzbuđenja i nade, a upravo će afekti dati specifičnu težinu i teksturu imaginaciji, aspiraciji i anticipaciji u određenom lokalnom kontekstu (2013: 286–287). Autorova orijentacija prema najmarginalnijima i najsiromašnijima izabrana je pozicija djelovanja u intervencionističkoj maniri i gotovo beskompromisnoj posvećenosti istraživača njegovanju etike mogućnosti.

Na tragu (pro)aktivnog djelovanja kroz istraživanje definira se i antropologija budućnosti u “Manifestu” koji kolaborativno oblikuju sudionici konferencije Europskog udruženja socijalnih antropologa (EASA) 2014. godine i koji je objavljen u zborniku *Anthropologies and Futures: Researching Emerging and Uncertain Worlds* (Salazar et al. 2017). Uvodni “Manifest” (2017) implicitno sadrži konceptualizaciju budućnosti kojoj se pristupa kao istraživačkom subjektu – ona je prijeporna, kontroverzna, “pluralna, nelinearna, ciklička”, i uvijek između nevjerovatne i nerazmršene stvarnosti. Pristup radu i istraživanju budućnosti deklarirano treba biti kritički, transdisciplinarni i transnacionalan, uključiv prema širim (decentrirano ljudskim) ekologijama, sugerirajući prijelaz s istraživanja makro- i mikrorazine prema istraživanju “kaotičnih, multisenzornih, performativnih i materijalnih dimenzija društvenog života u antropocenu”. Nadalje, u uvodnom poglavlju koje je naslovljeno kao “agenda” (Pink i Salazar 2017), bavljenje budućnošću ne predstavlja se samo kao samo novi smjer istraživanja nego kao “pokret” za preoblikovanje cjelokupne antropologije i njezinih konvencionalnih disciplinarnih uporišta u dijakroniji, dugotrajnom terenu i hermetičnoj kritičnosti. Ta obnovljena, nova antropologija nije puka antropologija budućnosti, nego “budućnosna antropologija” (engl. *Futures Anthropology*) koja je primarno intervencionistička u smislu da intencionalno sudjeluje u stvaranju svijeta i činjenju promjene, dapače, takav pristup smatra se etičkom i političkom obavezom i odgovornošću.

Zbornik je kroz teme urbanog planiranja, politike invaliditeta, klimatskih promjena, tehnoloških inovacija itd. ključno posvećen metodologiji i tehnikama istraživanja u inovativnom i eksperimentalnom ključu kako bi zahvatili ono što čini bit budućnosti – nesigurnost, promjenjivost, nepoznatost, kontingentnost – a time, sukladno agendi, i intervenirali u samo odigravanje budućnosti. Upravo ta radikalnost intervencije kao intencije, konceptualno i metodološki, čini značajan odmak od svih ranijih pristupa kojima, doduše, autori Pink i Salazar daju kredibilitet u izgradnji interesa i pristupa za budućnost, ali smatraju da nisu dostatni. Međutim, kritiziraju da raniji pristupi (u) istraživanju budućnosti nisu razvijali zasebnu antropološku teoriju budućnosti, nego su se povodili uz dominantne antropološke paradigme (modeli kulture, reprezentacije i dr.) i pri tome su, s jedne strane, uvijek ostajali marginalni jer tema nije bila u potpunosti prepoznata, a s druge strane, prianjajući uz postojeće, nisu na nove načine propitivali/uzdrмали antropološku produkciju znanja (Pink i Salazar 2017: 6–10). Autori se stoga zalažu za okretanje prema fenomenološkim i ontološkim perspektivama kao plodnim za teoriju/e budućnosti.

Druga recentna knjiga koja promišlja, redefinira i proširuje konceptualni aparat jest *The Anthropology of the Future* autora Rebecce Bryant i Daniela M. Knighta (2019). Za razliku od Pink i Salazar (2017) koji traže radikalno drugačiju antropologiju (u) budućnosti, Bryant i Knight (2019) se kreću na tlu onoga što je etnologiji i antropologiji najbliže i klasičnom metodologijom najdosegljivije – istraživanja svakodnevice, ali pomicanjem s pitanja uzroka (time i usmjerenosti na povijesnost i dijakroniju) određenih fenomena prema propitivanju ciljeva/razloga određene aktivnosti i prakse (dakle, usmjerenost prema budućnosti). Nadalje, Pink i Salazar komentiraju nedostatnost istraživanja koja budućnosti prilaze kao pukoj imaginaciji u sadašnjosti, a Bryant i Knight upravo uz imaginaciju uključuju i praksu,

odnosno postavljaju pitanje kako živimo budućnost u sadašnjosti. Svaka sadašnja odluka je budućnosna, od skretanja tijekom kretanja na ulici do vjerovanja u sudbinu, te stoga u fokus stavljaju *ulogu* budućnosti u pokretanju i usmjeravanju svakodnevnih aktivnosti. Ovakva se postavka temelji prije svega na poimanju multitemporalnosti s jedne strane, te s druge strane na reaktualiziranju Aristotelova shvaćanja teleologije kao otvorenog i neodređenog kretanja prema ciljevima. Autori uvode pojam “budućnosnih orijentacija” kao mnogostrukih načina “navigacije” kroz svakodnevni život prema različitim ciljevima (Bryant i Knight 2019: 17) i definiraju ih sa šest koncepata koji ne služe kao holistički model, već kao heuristička pomoć za razumijevanje kako (možemo) (analitički) razmišljati o budućnosti.

Šest koncepata predstavljaju različite temporalitete u smislu doživljaja “udaljenosti” između sadašnjosti i budućnosti te u smislu “gustoće” sadašnjosti koja je “probuđena” za budućnost. *Anticipacija* je način gledanja unaprijed koji nas već intenzivno vuče u smjeru budućnosti i priprema teren za nastanak te budućnosti – u sadašnjosti se ponašamo kao da se već dogodila i aktivno se za nju pripremamo. Nasuprot tome, *očekivanje* je konzervativnija teleologija, utemeljena na prošlim iskustvima koja oblikuju naš odgovor na moguću budućnost u sadašnjosti, ali budućnost ostaje “na distanci”, tj. ne moramo (još) reagirati iako smo (gotovo) sigurni da će se određena budućnost dogoditi. *Spekulacija* se, međutim, događa u “razmaku, intervalu, prekidu” između očekivanja i anticipacije, s “kašnjenjem” ili izostankom očekivanog događaja. Tada nastaje nepoznata situacija koja je, s jedne strane, srušila očekivanja, a s druge strane nemamo povijesna sidrišta na koja se možemo osloniti u oblikovanju odgovora i stoga nismo sposobni anticipirati. *Potencijalnost* je “sposobnost budućnosti da postane budućnost” (Bryant i Knight 2019: 107), tj. da se otvore mogućnosti da se određena budućnost realizira, ali se u konačnici ne mora stvarno i dogoditi. Obračanje imanentnoj budućnosti koja možda već nastaje uvijek je ostvarivo, ali ne još (ili ne već) u danom trenutku. Istodobno, potencijalnost ne znači nužno da ćemo reagirati: može biti skrivena, nevidljiva, ili čak neprepoznata, u konačnici i neostvarena – ali dovodi do nade kao “porasta emocija, afekta pozitivnosti koji gura ljude prema boljoj budućnosti” (ibid.: 134). *Nada* ispunjava jaz između potencijalnosti i aktualnosti, pa je ona također najočitija politička orijentacija sa sposobnošću mobiliziranja masa. Posljednja orijentacija koju opisuju je *sudbina*, potencijal budućnosti izvan horizonta, koji ne vidimo niti očekujemo, ali koji je ipak imanentan sadašnjosti. Temelji se na ideji da nam je za orijentaciju našeg života potreban osjećaj, odnosno značenje konačnog cilja. Sve su orijentacije međusobno odnosne i povezane, a one koje ćemo aktivirati ovise o doživljaju budućnosti (bliža ili udaljenija, jasnija ili nejasna, sigurnija i nesigurna); također, različite orijentacije mogu supostojati ili se prelijevati/mijenjati jedna u drugu ovisno o tijeku događanja i okolnosti čime se bitno određuje multitemporalnost sadašnjosti.

Iako se ove orijentacije mogu odnositi na stav pojedinca prema budućnosti, one su još važnije za analiziranje *kolektivnih budućnosti*. U tom smislu autori uvode i koncept “vernakularnog vremenoprostora” (engl. *vernacular timespace*) koji karakteriziraju specifični “teleoafekti”, odnosno to su razdoblja u kojima se u okvirima nekog prostora stvara “kolektivni osjećaj života” i posebna afektivna dimenzija vremena koja pokreće specifične prakse (Bryant i Knight 2019: 32). O afektima kao pokrećućim čimbenicima petnaestak

godina ranije piše Vincent Crapanzano – uvodi nadu kao “kategoriju društvene i psihološke analize” (2003); Hirokazu Miyazaki istražuje kako je nada proizvedena u različitim oblicima znanja (2004, 2006); Arjun Appadurai nadu smatra politički mobilizirajućom dimenzijom (2013); Nauja Kleist i Stef Jansen (2016) razlikuju opću nadu i nadu u specifičnom situacijskom kontekstu s jasnim ciljem; Ben Anderson i Adam Holden (2008) pišu o nadi kao o “infrastrukturnom čimbeniku” (urbane) društvene mijene (afektivni urbanizam). Nada je u 21. stoljeću postala važan dio socijalne teorije te se kao takva, sa svojom imanentnom dimenzijom (pozitivnog) očekivanja lako umješta u sve pristupe i istraživanja budućnosti. Međutim, i beznađe, strah, tjeskoba, izgubljenost, pasivnost ili rezignacija snažni su afekti, posebice u razdobljima čekanja (Gasparini 1995; Hage 2009; Mattingly 2019), u “vrijeme kriza” ili u razdobljima nakon katastrofa (Barrios 2017; Knight 2021) kada definiraju specifičnu težinu, teksturu i dubinu vremena i percepcije budućnosti.

Predstavljeni teorijski okviri ne samo da su preorijentali etnologiju i antropologiju s istraživanja prošlosti i sadašnjosti na istraživanje budućnosti već su potaknuli i metodološka razmatranja kako uopće zahvatiti budućnost (neizvjesnost, kontingentnost) u istraživanjima i kako potaknuti djelotvornost pojedinaca za razmišljanje i aktivno stvaranje budućnosti. Antropolozi se primarno i dalje utječu etnografiji, klasičnije orijentiranoj prema svakodnevici (Appadurai 2013; Bryant i Knight 2019) ili uvođenjem predviđanja i prognoza (Textor 1980). Etnografija budućnosti s posebnom pozornošću traži nestabilne i tanašne, tinjajuće “tragove budućnosti”, nagovještaje i znakove napora “da se stvori nada usred svakodnevnih okolnosti, izgrade mogućnosti, nađu novi načini usred rutina reprodukcije” (Appadurai 2021). U mnogim tekstovima može se naći komentar da je u okviru studija budućnosti etnografija još uvijek zanemarena metoda jer se političke znanosti, ekonomija, klimatologija ili demografija oslanjaju ponajviše na kvantitativne metode izrade modela, tipologije i prognostičkih scenarija kretanja (eventualno i odnosa) monetarnih i tržišnih, klimatskih, društvenih, populacijskih, migracijskih i drugih (globalnih i lokalnih) trendova. Kvalitativna metodologija otvorenija je za kontekstualnije razumijevanje odnosa prema budućnosti, pri čemu je unutar etnologije i kulturne antropologije ta metodologija izrazito prožeta osviještenošću o složenoj konstrukciji znanja (između ostaloga i temporalnosti) koja nastaje tijekom provedbe istraživanja, analize i pisanja. Etnolozi i antropolozi sve češće koriste inovativne i eksperimentalne metode u istraživanju budućnosti, kombiniraju etnografsko i dizajnersko istraživanje (engl. *design research*) (Akama et al. 2018), tehnike videoetnografskog snimanja i fenomenološke pristupe etnografskom dokumentiranju (Pink et al. 2017), performativne improvizacije (Kazubowski-Houston 2017) i različite varijante filmskog izražavanja (Salazar 2017; Sjöberg 2017; D’Onofrio 2017), a svim je pristupima zajedničko participativno istraživanje budućnosti.

HOD KROZ VRIJEME I DOMAĆA BUDUĆNOST

Iako se europska etnologija, a s njom i hrvatska, slovenska i druge nacionalne etnologije, donedavno nije eksplicitno bavila vremenom, upravo je to bila jedna od temeljnih ka-

rakteristika etnoloških (samo)određenja. Etnologija se uspostavila kao nacionalno važna disciplina s povijesnom komponentom, odnosno kao "spasiteljska" akcija "izvornih" oblika kulture (Löfgren 1990: 4; usp. Slavec Gradišnik 2000; Potkonjak 2004) koje je trebalo dokumentirati i sačuvati "za potomstvo", za buduće generacije. Dapače, možemo reći da je i u samome utemeljenju discipline upisana svojevrсна politika budućnosti: primjerice, u hrvatskoj etnologiji Antun Radić jasno apostrofira koje bi buduće učinke ta nova istraživanja naroda trebala imati i što želi postići u okviru nacionalne ideologije. Zbog redefiniranja predmeta istraživanja (narod) i uspostavljanja disciplinarnih razlika (prije svega s historijom) u 1960-im je godinama došlo do "razbijanja vremenskih, društvenih i prostornih ograničenja tradicionalnog predmeta etnoloških disciplina" (Slavec Gradišnik 2000: 295) što je vodilo daljnjem smjeru (budućih!) istraživanja prema sadašnjosti i redefiniranja prema "kritičkoj znanosti o suvremenosti" (Rihtman-Auguštin 1988). Iako *budućnost* nije igrala aktivniju ulogu u eksplicitnim disciplinarnim promišljanjima, ona je "uvijek suptilno uključena u definicije kulture, posebno kada su u pitanju norme, uvjerenja i vrijednosti" (Bartulović 2012: 131).

Vrijeme, dakle, nije bilo eksplicitni predmet istraživanja u Hrvatskoj ili Sloveniji barem do kraja 1980-ih: teme o vremenu i temporalnostima bile su implicirane u istraživanju rituala, nasljeđivanja, kozmologije i slično, tj. u odnosu sa specifičnim aktivnostima ili društvenim trenucima (usp. Munn 1992). U ovakvom postavljanju prema vremenu prepoznajemo i najveći dio starijih i kulturnohistorijski usmjerenih hrvatskih i slovenskih etnografija i monografija orijentiranih prema prošlosti preživjeloj u sadašnjosti i u kojima je tijekom vremena sapet u ciklički slijed godišnjih običaja u agrarnom i kršćanskom kalendaru (npr. Gavazzi 1988; Kuret 1970; Belaj 1998). Značajnije pomake u istraživanju društvene konstrukcije i kontrole vremena kroz ideološku prizmu unose radovi o političkoj ritualizaciji kalendara (Sklevitzky 1988) te uopće o upravljanju vremenskim ritmovima čemu je bio posvećen i "milenijski" skup uz 60. godišnjicu Odsjeka za etnologiju i kulturnu antropologiju na Filozofskom fakultetu u Ljubljani (usp. Šmitek i Brumen 2001; Rihtman-Auguštin 2001). U slovenskoj etnologiji prepoznajemo barem dvije studije koje u 1990-ima uspostavljaju pitanje temporalnosti kao ključno istraživačko usmjerenje. Gorazd Makarović u knjizi *Slovinci in čas* (1995) uvodi "vremenske perspektive" koje ovise o osobnosti, dobi i situaciji, a konstitutivne su za opažanje i razumijevanje događanja u svijetu i ljudskog odnošenja prema tim događajima. Druga prijelomna studija govori o konstrukciji lokalnog društvenog vremena kroz epohe država i ritam svakodnevice: u etnografiji o istarskom mjestu Sv. Petar u Šumi autor Borut Brumen (2000) teorijski raspravlja o temporalnostima, pamćenju i zaboravljanju uvodeći domaće etnologije i kulturne antropologije u područje studija društvenog sjećanja.⁹

⁹ Opseg ovoga članka ne dozvoljava detaljnije bavljenje percepcijom vremena i multitemporalnosti u radovima hrvatskih i slovenskih autora, stoga ovdje samo naznačujemo smjerove i reference prema kojima bi takva studija mogla krenuti.

U obje nacionalne etnologije interes za dimenziju budućnosti javlja se početkom prošlog desetljeća, iako se neki radovi lako mogu previdjeti zbog njihove usredotočenosti na prostorni kontekst ili druge društvene pojave. Pažljivim čitanjem, međutim, otkrivaju se koncepti kojima su istraživači usmjerili pozornost na to kako ljudi zamišljaju ili stvaraju budućnost – svoju vlastitu ili svojega grada (ili svoju vlastitu u svojem gradu).

Jedan od plodonosnijih koncepata je nada, koja može potaknuti ljude na zamišljanje ili djelovanje prema boljoj budućnosti, ali i na pasivnost i rezignaciju (Crapanzano 2003). Iako je nada često kategorija psihološke analize, ona se također odnosi na društvo u cjelini i na kolektivnu budućnost: ona funkcionira i kao “metoda” pronalaženja alternativa na obje razine (Miyazaki 2004). Nadu najčešće aktiviraju različite krize, a u kontekstu postsocijalističkih zemalja, sudeći prema radovima hrvatskih i slovenskih etnologa, riječ je prije svega o ekonomskoj tranziciji. Sanja Potkonjak i Tea Škokić (2013) uvode koncept nade u istraživanje rada i radništva u Željezari Sisak, jer se upravo nada pokazala kao lajtmotiv razgovora s otpuštenim radnicima. Od slovenskih istraživača spomenimo istraživanje Nataše Gregorič Bon u Albaniji, gdje potencijalni ulazak te zemlje u Europsku uniju ulijeva stanovništvu nadu i vjeru u bolju budućnost (2015) te istraživanje Alenke Bartulović koja je u istraživanju u Sarajevu raspravljala o načinima da se “zamisli prihvatljivija budućnost [...] i s time povezane strategije preživljavanja” (2012: 130; usp. 2013). Potonja istraživanja uvode u okular i širi kontekst postjugoslavenskih tranzicija koje se orijentiraju prema (neo)liberalnom poretku, ali se supstancijalno oblikuju i kroz nasljeđe jugoslavenskog modernizma, vizija i izgradnje specifične socijalističke budućnosti, koju u konstelaciji i semantici povijesnih vremena doživljavamo (danas) kao “prošlost budućnosti” (engl. *futures past*) (Koselleck 2004). Upravo razumijevanje takvih multitemporalnosti u stvaranju, očekivanju ili izostajanju budućega utkano je u istraživanja mijena i svakodnevice u lokalnim urbanim kontekstima šire regije (usp. Erdei 2009; Jansen 2014; Greenberg 2014; Jovanović 2013; Hromadžić i Čavkić 2016), koji su umnogome komparabilni s hrvatskim i slovenskim gradovima.

Drugi koncept kroz koji su istraživači zahvaćali budućnost su “vizije”, odnosno planovi, ideje i konceptualne strategije povijesno specifičnih ljudi za blisku budućnost, kroz koje se “zahtijevaju pragmatične intervencije u društveno tkivo” (Petrović-Šteger 2020: 59). Maja Petrović-Šteger, Nataša Gregorič Bon, Nina Vodopivec i Miha Kozorog u slovenskom projektu “Misliti budućnost” (2016–2019) propitivali su što donosi “preseljenje istraživačkog fokusa sa stereotipnog proučavanja krizne prošlosti i sadašnjosti prema zamišljanju budućnosti” (Petrović-Šteger 2018a: 5, usp. 2020). Zanimale su ih društvene inicijative koje nastoje promijeniti društvene anomalije, stoga su za sugovornike odabirali “vizionare” (društvene poduzetnike) te su istražili kako oni razmišljaju o svojoj budućnosti i kako je planiraju (usp. Petrović-Šteger 2018b; Gregorič Bon 2018; Vodopivec 2018; Kozorog 2018). U svojem komentaru na navedeno istraživanje Felix Ringel ističe skepsu prema “vizijama” kao produktivnom konceptu, no smatra da se sama ideja za takvo istraživanje pokazala “intrigantnom” jer podrazumijeva dva aspekta: odnos prema budućnosti i njezinom “stvaranju” te reprezentaciju alternative budućnosti, odnosno implicira oboje, ali u različitim trenucima (Ringel 2020: 53).

Projekt "Urbane budućnosti" eksplicitno se bavi zamišljanjem budućnosti gradova, odnosno života u gradovima te je stoga, osim naglaska na temporalnosti, vezan i za konkretne prostore. Dosad se kao jedan od plodnijih koncepata (i češće korištenih) u tom smislu pokazao koncept prostorne "proizvodnje lokalnosti" (Appadurai 1996). "Proizvodnja" implicira budućnost – stvaranje nečega što još ne postoji, a analitički se dohvaća "načinima djelovanja usmjerenima na budućnost, izrazima očekivane transformacije lokalnih uvjeta" (Kozorog 2016: 109). U slovenskoj etnologiji i kulturnoj antropologiji taj se koncept koristio uglavnom u istraživanju zamišljanja i stvaranja bolje urbane budućnosti i oblikovanja urbanog prostora festivalima i projektima (Kozorog 2011, 2013, 2016) te sajmovima (Bajič 2015). U hrvatskoj etnologiji i kulturnoj antropologiji recentni radovi Sanje Potkonjak i Tee Škokić o gradu Sisku (2021, 2022) propituju višestruke temporalnosti u narativima stanovnika te ideje i prakse zamišljanja novih budućnosti: u etnografiji deindustrijaliziranog i postindustrijskog grada analiza se, između ostaloga, utemeljuje i u eksplicitnom problematiziranju urbane budućnosti.

PREMA BUDUĆNOSTI

Etnologija i kulturna antropologija u 21. stoljeću mijenjaju se kao discipline uvodeći okular *futurekronije*. Ovim neologizmom želimo naznačiti novinu u odnosu na specifični tempocentizam u kojemu se disciplina razvijala (prošlost – sadašnjost), ali i činjenicu da sustavnija istraživanja budućnosti čine ujedno i budućnost same discipline. U korpusu radova koji se bave budućnošću možemo izdvojiti dva glavna usmjerenja. S jedne strane, u širokom opsegu i u različitim registrima od Textora preko Appadurajia do Bryant i Knighta, budućnost se konceptualizira kao "kulturna činjenica", dakle odnos i djelovanje prema budućnosti proizlazi iz kulture. U tom smislu možemo istraživati scenarije kulturne budućnosti zajednice (Textor 1980, 1995), prijelomne datume kao događaje promjene (Guyer 2007) ili transformativni potencijal pojedinih događanja ili afekata (Bryant i Knight 2019; Knight 2021), ideje "dobroga života" (Appadurai 2013), stvaranje i mijenjanje budućnosnih orijentacija (Bryant i Knight 2019), tragove budućnosti (Appadurai 2021). S druge strane, tendencija je nekih autora kao što su oni okupljeni u zborniku urednika Salazar, Pink, Irwing i Sjöberg (2017) da se u antropologiji za budućnost učini izrazitiji paradigmatički pomak prema načelnom dezavuiranju kulture kao disciplinarnom konceptu pri čemu glavne odrednice istraživanja ostaju kontingentnost i neizvjesnost. Neizvjesnost je, pak, prema autorima, neraskidivo povezana s mogućnostima, "otvarajući staze za ono što bi mogli biti te nas kreativno i imaginativno osposobljava za nastanjivanje takvih svjetova s mogućnostima" (Akama, Pink i Sumartojo 2018: 3–5). U širokom rasponu, dakle, od gotovo pola stoljeća antropološko bavljenje budućnošću kretalo se od ideje da antropolog može pomoći u stvaranju budućnosti kroz scenarije i prognoze, da bi danas bilo aktualno ne predviđanje budućnosti u koju bi se interveniralo, nego stvaranje te budućnosti nadilaženjem postojećeg kroz pristup da je sve moguće, da su mogućnosti kao otvoreni

i bezgranični koncept, te da su antropolozi spremni isprobavati, riskirati, pogriješiti, dobrodošlo prihvaćajući fenomene koji dolaze istovremeno stvarajući ih. Ovakva antropološka konceptualizacija budućnosti kod navedenih autora, dapače i profil antropologa (u) budućnosti, prepoznatljivo (iako nekritički) rezonira s dominantnim aktualnim odnosom prema svijetu i životu: nalikuje na neoliberalnu subjektivnost koja se gradi i nadahnjuje u uvijek novim prilikama, savladavanju prepreka, snalažljivosti, poduzetnosti, inovativnosti, sve u ideji stvaranja boljeg svijeta.¹⁰

Iz toga možemo zaključiti da je pojam budućnosti povijesni i promjenjiv, u smislu da je budućnost kao svojevrsna kolektivna percepcija onoga što dolazi i što bi moglo biti, čemu se nadati i što očekivati, pa onda i kako pristupiti istraživanju budućnosti, uvelike oblikovana razdobljem u kojemu postoji. U tom oblikovanju veliki utjecaj ima promjenjivi odnos između pojedinca i društva tijekom vremena. Negdašnja odgovornost društva/države da omogući (bolju) budućnost za (sve) građane u razdoblju progresivno-modernističkog socijalnoliberalnog razdoblja u postratnim desetljećima od sredine 20. stoljeća, zamijenjena je u neoliberalnoj konstelaciji 21. stoljeća paradigmom autonomnog, samoodgovornog i budućnosti usmjerenog građanina (Petersson et al. 2007). Novo doba odgovornost za vlastitu, pa i kolektivnu budućnost stavlja na leđa pojedincu, a takvom poimanju pridonose svi oblici (zapadnjačkog) upravljanja artikulirani kroz obrazovne, političke, zdravstvene, poduzetničke i druge javne diskurse i prakse (ibid.). Pritom, budućnost je uvijek nekako etički ispravna – bolja i svjetlija, kako se često tome ljudi nadaju, puneći navedene pridjeve vlastitim očekivanjima, ili u terminima društveno-političko korektnih opisa – pravednija, inkluzivnija, održivija budućnost.¹¹ Svi su ti opisi budućnosti kulturno relativni, proizlaze iz zapadnjačkih vrijednosti, racionalnosti i etike posljednjih pedesetak godina, a u krajnjem smislu i samu ideju postojanja “bolje budućnosti” treba tretirati slično.

Sukladno navedenim dvama okvirnim konceptualnim usmjerenjima, postoje i metodološka diferenciranja: uz prvo i dalje ključno uporište nalazi u metodi klasične ili djelomično modificirane etnografije, dok “budućnosna antropologija”, uvelike s osloncem na ontološki obrat, zagovara eksperimentiranje i improviziranje s metodama, posebice s onima koje se koriste u umjetničkim praksama i dizajnu. S obzirom na to da je predmet antropološkog istraživanja esencijalno isto tako neodređen i nepoznat kao i budućnost sama, odatle slijedi i zaigrana metodološka inventivnost. Iako to može istraživački zvučati zavodljivo i otvara vrata kreativnosti i potencijalnosti, u odnosu na tu ideju ostajemo s (vjerojatno akademski konzervativnim) pitanjem o budućnosti discipline – njezino budućnosno diverzificiranje može je učiniti neprepoznatljivom u još uvijek rigidnim (nacionalnim) sustavima akademskih disciplina u obrazovanju i financiranju znanstvenih projekata.

¹⁰ Usp. tematski blok o mladim poduzetnicima u suvremenoj Sloveniji u časopisu *Studia ethnologica Croatica* 33, 2021.

¹¹ Treba imati na umu da zamišljanje budućnosti može biti orijentirano prema različitim vrijednostima, pa i prema onima koje su “socijalno neprihvatljive ili politički upitne” (Jansen prema Bryant i Knight 2019: 142), ali također postoji i shizofreni odnos u kojemu se istovremeno zamišlja i radi na globalnom miru dok prakse naoružavanja ukazuju na potencijalno drugačiju budućnost.

Sumarno postavljeno, svi se autori bore, pa tako i mi u postavljanju projekta "Urbane budućnosti", s jasnim pitanjem predmeta istraživanja koji izmiče, koji se još nije dogodio, kako pristupiti "etnografskom neznanju" (engl. *ethnographic not knowing*) koje dijelimo s našim sugovornicima u istraživanju budućih svjetova koji su pojavljujući, "konstituirani kroz različite konfiguracije stvari, procesa i kontingencija koje su njihov dio" (Pink i Salazar 2017: 16). Drugim riječima, susrećemo se s budućnošću kao epistemološkim izazovom. Nakon što su propali utjecajni modernistički i postmodernistički narativi o budućnosti, odnosno nakon što smo izgubili sigurnost, "taj ideološki luksuz modernog doba" (Ringel 2020: 52), planiranje i očekivanje (od) budućnosti se, slično kao i antropološko traganje za istinom – relativiziralo: puno je više aktera koji aktivno tragaju za budućnošću (uključivo i antropologe) i razne su dimenzije povjerenja prema onima koji nam nude različite budućnosti. Pandemija i potresi iskustva su koja svakoj ideji iole sigurne budućnosti izmiču tlo pod nogama.¹²

U definiranju budućnosti u okviru projekta uspostavljamo nekoliko ključnih postavki. Prvo, u filozofskom smislu budućnost kao temporalnu dimenziju stavljamo u kontekst "metafizičkog prezentizma" prema kojemu ni prošlost ni budućnost kao temporalnosti "ontološki ne postoje izvan sadašnjosti u kojoj su predstavljene i pregovarane" (Ringel 2018: 10). Ovakav pristup je implicitno prisutan u velikom dijelu korpusa antropološke literature koju predstavljamo u članku, no ono što ovaj pristup posebno i eksplicira jest dokidanje temporalnih kauzalnih determiniranosti. Drugo, kao predmet istraživanja u etnologiji i kulturnoj antropologiji budućnost definiramo *kulturno i kontekstualno relativnom*. Treće, uspostavljajući budućnost kao središnji koncept projekta oslanjamo se na antropološki utemeljenu definiciju budućnosti kao "kontingentnog seta mogućnosti" u okviru kojega se budućnost zamišlja, raspravlja, modelira i aktivira (Pink i Salazar 2017: 12; usp. Rabinow 2008; Granjou et al. 2017). Četvrto, ključni je pojam i *stvaranje budućnosti* koji se u ovom projektu odnosi na sveobuhvatno razumijevanje čimbenika i procesa koji se povezuju u zamišljanju, anticipaciji i percepciji budućnosti kao i u modalitetima angažmana, vrijednosti, navika i praksi, također i afekata, koji konstruiraju specifičan odnos prema budućnostima u svakodnevnom životu. Odatle, kao peto, važan istraživački fokus stavljamo na *temporalno djelovanje* (engl. *temporal agency*) od oblikovanja kolektivnih "imaginativnih horizonta" (Crapanzano 2004) do aktivnosti kojima se "manipulira sadržajem vremena" (Ringel 2016a) u smislu da se neke od mogućih budućih sadašnjosti realiziraju ili ne realiziraju, ubrzaju, uspore, potaknu ili inhibiraju (usp. "budućnosne orijentacije", Bryant i Knight 2019). Temporalno djelovanje oblik je "praksi znanja" (engl. *knowledge practices*) (Ringel 2016a) te nastaje u specifičnom (kulturnom, društvenom, političkom, situacijskom itd.) kontekstu. Odatle se, međutim, kao šesta postavka, onaj spomenuti

¹² U vrijeme dok je članak bio u uredničkoj i recenzentskoj obradi i finaliziranju, započeo je u veljači 2022. godine rat u Ukrajini koji je stavio dodatnu koprenu na zamišljanje budućnosti s obzirom na prijetnju nuklearnim oružjem i spekuliranje o Trećem svjetskom ratu. U sporadičnim razgovorima uočavamo da se momentalno inhibira razmišljanje o budućnosti, riječima jedne sugovornice, budućnost ne može niti želi zamišljati.

kontingenti set mogućnosti stvaranja budućnosti ipak omeđuje – nije riječ o bezbrojnim budućnostima, nego o onima koje dobivaju svoju figuru (zamišljanja, afekta, alternativa, realizacija) kroz globalne i lokalne uvjetovanosti prepletenih političkih, ideoloških, društvenih, kulturnih i ekonomskih tijekova. U tom smislu, budućnosti nisu neomeđene i bezbrojne, ali su ipak mnogobrojne, a etnološki i kulturnoantropološki postavljamo pitanje o tome koje su i kakve te mnogobrojne budućnosti te, možda ponajviše, čije su to budućnosti. Već preliminarna projektna istraživanja ukazuju na činjenicu da mnogobrojne budućnosti treba nužno istraživati iz rakursa *odnosa moći*, iako taj moment nije ekspliciran u mnogim konceptualizacijama budućnosti koje smo dotakli ovim pregledom. On je najizraženiji u radu Arjuna Appadurajia (2013) u kojemu tvrdi da je u poimanju i dostupnosti (mnogobrojnih) budućnosti upisana i reproducirana nejednakost, Lowenthaupt Tsing (2015) prožima svoju analizu (post)kapitalizma propitivanjem multiskalarnih nejednakosti, a Valentine i Hassoun (2019) upućuju na odnose moći i u samoj produkciji znanja o budućnostima. Zaključujemo da literatura u kojoj se kao fokus postavlja budućnost još uvijek nema onu akademsku i problemsku sofisticiranost prema istraživanju društvenih, klasnih, rodnih, dobni i drugih razlika i interseksionalnosti u pristupu i interpretaciji budućnosti.

U strukturiranju antropološkog istraživanja mnogobrojnih urbanih budućnosti prepoznajemo tri razine koje su u stalnom međuodnosu. Jedna razina su *urbane politike budućnosti odozgo*, vizije razvoja gradova definirane u strategijama, službenim dokumentima, akcijskim planovima te u prioritetima i investicijskim smjernicama na globalnoj, europskoj, nacionalnoj i lokalnoj razini. Druga razina su *perspektive budućnosti odozdo*, kroz rad i programe organizacija civilnog društva i inicijative koji zajedno doprinose zamišljanju i realizaciji mogućih i alternativnih budućnosti građanskim angažmanom i specifičnim projektima u društveno-kulturnoj domeni kao što su zelene inicijative ili društveni eksperimenti, ali se mogu izraziti i kroz proteste i otpore službenim vizijama urbanih budućnosti. Konačno, na *individualnoj razini u svakodnevnom životu* također stvaramo budućnosti kroz “kompleksni odnos stavova, pretpostavki, vrijednosti i navika koje pružaju mogućnosti i ograničenja za zamišljanje budućnosti” (Nielsen 2011: 399). To su one budućnosti koje eksplicitno ili implicitno pretpostavljamo i želimo se kretati prema njima u našim osobnim, obiteljskim ili profesionalnim okolnostima kroz izbore, odluke i habituse u našoj življenoj svakodnevici. Jedno je od etnografskih pitanja stoga kako te različite razine interferiraju, kako se pregovaraju, kako se stvaraju dominantnije vizije i prakse stvaranja budućnosti i kako se stvara teren da se realizira jedna od mnogobrojnih budućnosti. Na svim ovim prepletenim razinama budućnost nije samo koncept *o kojemu se misli* kao o nečemu odvojenom/izdvojenom od sadašnje stvarnosti nego *s kojim se misli*.¹³ Odatle, postavljamo odnos da sadašnjost stvara budućnost i stvorena je budućnošću. Bryant i Knight (2019) o tom odnosu govore kao o pragu koji se stalno pomiče. Upravo na tom pragu nerazlučivo mislimo-osjećamo-prakticiramo budućnost, taj prag je naša svakodnevna budućnost.

¹³ Parafraza Lévi-Straussove ideje o konceptima o kojima se misli (engl. *to think about*) i konceptima koji su alati s kojima se misli (engl. *to think with*).

U projektu "Urbane budućnosti: zamišljanje i aktiviranje mogućnosti u nemirnim vremenima" bavimo se s osam hrvatskih i slovenskih gradova – Hvar, Koper, Kutina, Ljubljana, Maribor, Nova Gorica, Rijeka, Zagreb.¹⁴ Zanimaju nas pitanja o tome kako različiti akteri (gradska uprava, organizacije civilnog društva, građani) zamišljaju i kreiraju urbane budućnosti; kako se te različite vizije suodnose, natječu ili isključuju međusobno; kako različite vizije budućnosti stvaraju odnos s prošalošću i kako aktiviraju sadašnjost; koji se problemi pojavljuju kao ključni u pojedinim gradovima i kako se oni adresiraju i diskutiraju u javnoj sferi; tko ima glas, a tko je utišan ili nevidljiv u kreiranju mnogobrojnih budućnosti; čije budućnosti se aktiviraju, koje se odbacuju, a čije su budućnosti ukradene. U svakome gradu pokazalo se važnim, uz temporalni, imati na umu i prostorni koncept, razumijevati ono što Appadurai naziva "proizvodnja lokalnosti", kao i odnos grada s okolicom, posebice kod manjih gradova koji svoju egzistenciju društveno-politički, povijesno i budućnosno grade u regionalnim/otočkim okvirima, zavisnostima i odnosima. Prostorni kontekst, nadalje, daje važnu kontekstualizaciju u smislu razumijevanja multitemporalnih procesa proizvodnje i konstrukcije mjesta (usp. Low 2017), kroz konkretne materijalizacije budućnosti u formama izgrađenog prostora u kojima ljudi žive, ali također i kroz pitanje kako je budućnost informirana prostorom i njegovom materijalnošću (usp. Halvaksz 2008; Jovanović 2013), a instruktivan je i koncept "vernakularnog vremenoprostora" (Bryant i Knight 2019) koji usmjerava fokus na specifične "teleoafekte" i njihov transformativni potencijal u sasvim konkretnim prostorima/gradovima. U svakome gradu, u prvobitnoj fazi istraživanja, detektirali smo specifične teme (za) budućnosti kao što su, primjerice, vizija i realizacija programa Europske prijestolnice kulture u Rijeci i Novoj Gorici, postindustrijske budućnosti u Mariboru i Kutini, poslijepotresna obnova u Zagrebu, energetske tranzicije u Hvaru ili zelene politike u Ljubljani. Koje i čije budućnosti su u tim specifičnim konstelacijama moguće za zamišljanje, pa u sljedećem koraku i izvedive, kako se odvija prilagođavanje očekivanja čestim (kriznim) promjenama okolnosti i konteksta, gdje vidimo osobnu ulogu u oblikovanju kolektivnih budućnosti, kakvu vrstu temporalnog djelovanja, znanja i praksi potiču (različite) budućnosti, kako doživljavamo budućnost u vlastitom gradu, konačno i kakav je utjecaj antropološkog istraživanja o budućnosti u konkretnoj urbanoj zajednici, neka su od potentnih pitanja za etnografsku analizu.

Kada uvodimo pitanje budućnosti u etnološko i kulturnoantropološko istraživanje treba imati na umu da temporalnost nije "inherentna kvaliteta antropološkog predmeta istraživanja", nego se stvara, pa onda i kontinuirano podupire antropološkim teorijama i analizama (Ringel 2016b, 2018). Drugim riječima, temporalnost je alat antropološke produkcije znanja. Budućnost, dakle, možemo tretirati kao predmet istraživanja nečega što će tek doći i prema čemu se krećemo (usp. Textor 1980, 1995) ili kao orijentacije i prakse

---

¹⁴ Neposredno nakon potresa u Petrinji u prosincu 2020. godine odlučili smo u postojeći okvir projektnog istraživanja uključiti i taj grad koji se momentalno okrenuo obnovi i u kojemu je, prema riječima jednog sugovornika, "budućnost jedina opcija". Iako nam nije odobreno formalno uključivanje Petrinje u projekt, istraživanje smo nastavili jer je to teren na kojemu se upravo sada pregovaraju urbane budućnosti, ali i zbog želje da istraživanjem doprinesemo razumijevanju okolnosti obnove grada i društvene zajednice.

kojima želimo bolje razumjeti sadašnjost i svakodnevnost (usp. Bryant i Knight 2019) ili pak budućnost možemo tretirati kao okidač za mijenjanje svijeta (usp. Pink i Salazar 2017). Budućnost ustvari nije finalna točka, nego put. Kada na tom putu provodimo razgovore, i za nas i za naše sugovornike postavljanje direktnijih pitanja o budućnosti manje potiče konkretne odgovore o tome što se točno planira i kako to realizirati, a više refleksivne i afektivne uvide u vlastiti odnos prema budućnosti, “sposobnosti stremljenja” za nečime i osviještenosti o spremnosti na aktivnost ili promjenu. Odatle, možemo postaviti pitanje kako budućnost djeluje i što (nam) čini. Kako preoblikuje naše identitete u sadašnjosti? Pogotovo budućnost koja je zahtjeva – ne samo da smo u fazi prolongirane i “prisilne” sadašnjosti (usp. Guyer 2007) s očekivanjem završetka pandemije (pri čemu je čekanje na budućnost također izazovan koncept temporalnosti, usp. Hage 2009) nego se zahtjevnost budućnosti iskazuje i u svijesti o nužnosti radikalnih promjena na individualnom planu, vlastitih vrijednosti i habitusa koji ne vode (modernističkoj) ugodnosti života, nego se bazično temelje na odricanju od naučenog komoditeta s obzirom na (apokaliptičnost) klimatskih, ekonomskih i društvenih kriza. U tom smislu, zajedno s Bryant i Knight prepoznajemo “specifičan trenutak u disciplini u kojemu etnografi priznaju nesigurno, fragilno i često zastrašujuće načine na koje se budućnost pojavljuje kao integralno životima ljudi koje istražujemo” (2019: 193). S početkom projektnih istraživanja u jeku pandemije i potresa, za mnoge naše sugovornike činilo se bespredmetno govoriti o budućnosti kada je momentalna ugroženost kompromitirala svaku ideju budućnosti; mnogi mladi s kojima smo razgovarali bili su na neki način i “traumatizirani” od budućnosti; u nekim gradovima čistile su se ruševine od potresa, u drugima su se uvodila najsuvremenija rješenja zelenih tehnologija. Terenska istraživanja u različitim gradovima doprinijela su promišljanju koncepta multitemporalnosti i budućnosti u ovome radu. Iako njime na neki način uvodimo budućnost kao predmet istraživanja u etnologiji i kulturnoj antropologiji, smatramo da pitanja budućnosti ne bi trebala biti uspostavljena u svojevrsnoj subdisciplini, nego da bi trebala eksplicitnije prožimati svako antropološko istraživanje. Budućnost tako ostaje predmet i kontekst istraživanja koje je pred nama.

LITERATURA I IZVORI

- Agenda za održivi razvoj 2030 / Transforming Our World: the 2030 Agenda for Sustainable Development*. 2015. United Nations. Dostupno na: https://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/70/1&Lang=E (pristup travanj 2021).
- Akama, Yoko, Sarah Pink i Shanti Sumartojo. 2018. *Uncertainty and Possibility. New Approaches to Future Making in Design Anthropology*. London: Bloomsbury Academic.
- Anderson, Ben i Adam Holden. 2008. “Affective Urbanism and the Event of Hope”. *Space and Culture* 11/2: 142–159. <https://doi.org/10.1177/1206331208315934>
- Ankersmit, Frank. 2002. “Trauma and Suffering. A Forgotten Source of Western Historical Consciousness”. U *Western Historical Thinking. An Intercultural Debate*. Jörn Rüssen, ur. New York: Berghahn Books, 72–84.

- Appadurai, Arjun. 1996. *Modernity at Large. Cultural Dimensions of Globalization*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Appadurai, Arjun. 2013. *The Future as Cultural Fact. Essays on the Global Condition*. London, New York: Verso.
- Appadurai, Arjun. 2021. *Traces of the Future*. Javno (online) predavanje, Sveučilište Humboldt, Berlin. Dostupno na: <https://www.euroethno.hu-berlin.de/de/termine/ik-opening-keynote-lecture-traces-of-the-future> (pristup veljača 2021.).
- Bajič, Blaž. 2015. "Ustvarjanje prostorov ustvarjalnosti. Sodobni rokodelski sejmi v Ljubljani kot produkcija lokalnosti". *Traditiones* 44/3: 149–170. <https://doi.org/10.3986/Traditio2015440308>
- Barrios, Roberto E. 2017. *Governing Affect. Neoliberalism and Disaster Reconstruction*. Lincoln: University of Nebraska Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctt1mtz7p9>
- Bartulović, Alenka. 2012. "Neskončnost povojne 'rekonstrukcije'. Sarajevo med čakanjem in upanjem". *Etnolog* 22: 129–145.
- Bartulović, Alenka. 2013. "Nismo vaši!" *Antinacionalizem v povojnem Sarajevu*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.
- Belaj, Vitomir. 1998. *Hod kroz godinu. Mitska pozadina hrvatskih narodnih običaja i vjerovanja*. Zagreb: Golden marketing.
- Bell, Wendell. 2009. *Foundation of Futures Studies*, 1-2. New Brunswick, London: Transactions Publishers.
- Brumen, Borut. 2000. *Sv. Peter in njegovi časi. Socialni spomini, časi in identitete v istrski vasi Sv. Peter*. Ljubljana: Založba /*cf.
- Bryant, Rebecca i Daniel M. Knight. 2019. *The Anthropology of the Future*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Budućnost gradova / The Future of Cities. Opportunities, Challenges and the Way Forward*. 2019. European Commission. Dostupno na: https://ec.europa.eu/futurium/en/system/files/ged/the-future-of-cities_online.pdf (pristup travanj 2021.).
- Crapanzano, Vincent. 2003. "Reflections on Hope as a Category of Social and Psychological Analysis". *Cultural Anthropology* 18/1: 3–32. <https://doi.org/10.1525/can.2003.18.1.3>
- Crapanzano, Vincent. 2004. *Imaginative Horizons*. Chicago: University of Chicago Press.
- D'Onofrio, Alexandra. 2017. "Reaching for the Horizon. Exploring Existential Possibilities of Migration and Movement within the Past-Present-Future through Participatory Animation". U *Anthropologies and Futures. Researching Emerging and Uncertain Worlds*. Juan Francisco Salazar, Sarah Pink, Andrew Irving i Johannes Sjöberg, ur. London: Bloomsbury Academic, 189–208. <https://doi.org/10.4324/9781003084570-12>
- Erdei, Ildiko. 2009. "Hopes and Vision. Business, Culture and Capacity for Imagining Local Future in Southeast Serbia". *Etnoantropološki problemi* 4/3: 81–102. <https://doi.org/10.21301/eap.v4i3.5>
- Fabian, Johannes. 1983. *Time and the Other. How Anthropology Makes its Object*. New York: Columbia University Press.
- Ferguson, James. 1999. *Expectations of Modernity. Myths and Meanings of Urban Life on the Zambian Copperbelt*. Berkeley: University of California Press.
- Fukuyama, Francis. 1992. *The End of History and the Last Man*. London: Penguin.
- Gasparini, Giovanni. 1995. "On Waiting". *Time and Society* 4/1: 29–45. <https://doi.org/10.1177/0961-463X95004001002>
- Gavazzi, Milovan. 1988 [1939]. *Godinu dana hrvatskih narodnih običaja*. Zagreb: Kulturno-prosvjetni sabor Hrvatske, Hrvatsko etnološko društvo.

- Gell, Alfred. 1992. *The Anthropology of Time. Cultural Constructions of Temporal Maps and Images*. Oxford, Providence: Berg.
- Granjou, Céline, Jeremy Walker i Juan Francisco Salazar. 2017. "The Politics of Anticipation. On Knowing and Governing Environmental Futures". *Futures* 92: 5–11. <https://doi.org/10.1016/j.futures.2017.05.007>
- Greenberg, Jessica. 2014. *After the Revolution. Youth, Democracy, and the Politics of Disappointment in Serbia*. Palo Alto: Stanford University Press.
- Gregorič Bon, Nataša. 2015. "Na poti v Evropo. Upanje in razmišljanje o prihodnosti v Albaniji". *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 55/1-2: 48–56.
- Gregorič Bon, Nataša. 2018. "Poskusi tlakovanja prihodnosti. Preoblikovanje mišljenjskih matric v praksah družbeno odgovornega podjetništva v Albaniji". *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 58/3-4: 25–37.
- Guyer, Jane. 2007. "Prophecy and the Near Future. Thoughts on Macroeconomic, Evangelical, and Punctuated Time". *American Ethnologist* 34/3: 409–421. <https://doi.org/10.1525/ae.2007.34.3.409>
- Hage, Ghassan, ur. 2009. *Waiting*. Carlton, Victoria: Melbourne University Press.
- Halvaksz, Jamon Alex. 2008. "Whose Closure? Appearances, Temporality, and Mineral Extraction in Papua New Guinea". *The Journal of the Royal Anthropological Institute* 14/1: 21–37. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9655.2007.00476.x>
- Hodges, Matt. 2008. "Rethinking Time's Arrow. Bergson, Deleuze and the Anthropology of Time". *Anthropological Theory* 8/4: 399–429. <https://doi.org/10.1177/1463499608096646>
- Hoskins, Janet. 1994. "Review. The Anthropology of Time. Cultural Constructions of Temporal Maps and Images by Alfred Gell". *Man* 29/3: 765–767. <https://doi.org/10.2307/2804411>
- Hromadžić, Azra i Lejla Čavkić. 2016. "Relikvije buduće prošlosti. Prazni Dom penzionera u Bihaću". *Holon* 6/1: 77–99.
- Jansen, Stef. 2014. "Hope For/Against the State. Gridding in a Besieged Sarajevo Suburb". *Ethnos* 79/2: 238–260. <https://doi.org/10.1080/00141844.2012.743469>
- Jovanović, Deana. 2013. *Bor Forward. Zamišljanje budućnosti*. Bor: Narodna biblioteka Bor.
- Kazubowski-Houston, Magdalena. 2017. "Agency and Dramatic Storytelling. Roving through Pasts, Presents and Futures". U *Anthropologies and Futures. Researching Emerging and Uncertain Worlds*. Juan Francisco Salazar, Sarah Pink, Andrew Irving i Johannes Sjöberg, ur. London: Bloomsbury Academic, 209–224. <https://doi.org/10.4324/9781003084570-13>
- Kleist, Nauja i Stef Jansen. 2016. "Introduction. Hope over Time – Crisis, Immobility and Future-Making". *History and Anthropology* 27/4: 373–392. <https://doi.org/10.1080/02757206.2016.1207636>
- Knight, Daniel M. 2021. *Vertiginous Life. An Anthropology of Time and the Unforeseen*. Oxford: Bergahn Books.
- Koselleck, Reinhart. 2004. *Futures Past. On the Semantics of Historical Time*. New York: Columbia University Press.
- Kozorog, Miha. 2011. "Festival Tourism and Production of Locality in a Small Slovenian Town". *Journal of Tourism and Cultural Change* 9/4: 298–319. <https://doi.org/10.1080/14766825.2011.617453>
- Kozorog, Miha. 2013. "Predstave o mestu kraja, monopolna renta in geografija lokalnih razlik na primeru Strumice v Makedoniji". *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 53/1-2: 88–95.
- Kozorog, Miha. 2016. "Triggering Movement in Places of Belonging". U *Moving Places. Relations, Return and Belonging*. Nataša Gregorič Bon i Jaka Repič, ur. New York, Oxford: Bergahn, 105–125. <https://doi.org/10.2307/j.ctvr694z4.8>
- Kozorog, Miha. 2018. "'Normalen podjetnik' vs. 'poseben aktivist'. Iskanje ravnovesja med osebo in prihodnostjo". *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 58/3-4: 51–63.

- Kuret, Niko. 1970. *Praznično leto Slovencev. Starosvetne šege in navade*. Celje: Mohotjeva družba.
- Low, Setha. 2017. *Spatializing Culture. The Ethnography of Place and Space*. New York: Routledge.
- Lowenhaupt Tsing, Anna. 2015. *The Mushroom at the End of the World. On the Possibility of Life in Capitalist Ruins*. Princeton, Oxford: Princeton University Press. <https://doi.org/10.1515/97814000873548>
- Löfgren, Orvar. 1990. "The Danger of Knowing What You are Looking For". *Ethnologia Scandinavica* 20: 3-18.
- Makarovič, Gorazd. 1995. *Slovenci in čas. Odnos do časa kot okvir in sestavina vsakdanjega življenja*. Ljubljana: Krtina.
- Manifest 2017. "Futures Anthropologies Manifesto". U *Anthropologies and Futures. Researching Emerging and Uncertain Worlds*. Juan Francisco Salazar, Sarah Pink, Andrew Irving i Johannes Sjöberg, ur. London: Bloomsbury Academic, 1-2.
- Maruyama, Magoroh i Arthur M. Harkins, ur. 1978. *Cultures of the Future*. The Hague, Paris: Mouton Publishers. <https://doi.org/10.1515/9783110800067>
- Mattingly, Cheryl. 2019. "Waiting. Anticipation and Episodic Time". *The Cambridge Journal of Anthropology* 37/1: 17-31. <https://doi.org/10.3167/cja.2019.370103>
- Mead, Margaret. 1978. "The Contribution of Anthropology to the Science of the Future". U *Cultures of the Future*. Magoroh Maruyama i Arthur M. Harkins, ur. The Hague, Paris: Mouton Publishers: 3-6. <https://doi.org/10.1515/9783110800067.3>
- Mead, Margaret. 2005. *The World Ahead. An Anthropologist Anticipates the Future*. Herndon: Berghahn Books.
- Miyazaki, Hirokazu. 2004. *The Method of Hope. Anthropology, Philosophy, and Fijian Knowledge*. Stanford: Stanford University Press. <https://doi.org/10.1515/9781503624429>
- Miyazaki, Hirokazu. 2006. "Economy of Dreams. Hope in Global Capitalism and Its Critiques". *Cultural Anthropology* 21/2: 147-172. <https://doi.org/10.1525/can.2006.21.2.147>
- Munn, Nancy D. 1992. "The Cultural Anthropology of Time. A Critical Essay". *Annual Review of Anthropology* 21: 93-123. <https://doi.org/10.1146/annurev.an.21.100192.000521>
- Nielsen, Morten. 2011. "Futures Within. Reversible Time and House-Building in Maputo, Mozambique". *Anthropological Theory* 11/4: 397-423. <https://doi.org/10.1177/1463499611423871>
- Nova urbana agenda / The New Urban Agenda (Habitat III)*. 2017. United Nations. Dostupno na: <https://uploads.habitat3.org/hb3/NUA-English.pdf> (pristup travanj 2021).
- Pels, Peter. 2015. "Modern Times. Seven Steps Toward an Anthropology of the Future". *Current Anthropology* 56/6: 779-796. <https://doi.org/10.1086/684047>
- Persoon, Gerard i Diny van Est. 2000. "The Study of the Future in Anthropology in Relation to the Sustainability Debate". *Focaal* 35: 7-29.
- Petersson, Kenneth, Thomas S. Popkewitz i Ulf Olsson. 2007. "Nostalgia, the Future, and the Past as Pedagogical Technologie". *Discourse. Studies in the Cultural Politics of Education* 28/1: 49-67. <https://doi.org/10.1080/01596300601073598>
- Petrović-Šteger, Maja. 2018a. "Misлити prihodnost (v negotovih časih). Gostujoči uvodnik". *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 58/3-4: 5-6.
- Petrović-Šteger, Maja. 2018b. "O 'odprtem pogledu'. Miselne pokrajine in doživljanje časa družbenih podjetnikov in vizionarjev v današnji Srbiji". *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 58/3-4: 7-24.
- Petrović-Šteger, Maja. 2020. "On the Side of Predictable. Visioning the Future in Serbia = O onome što predvidljivo ne obuhvaća. Zamišljanje budućnosti u Srbiji". *Etnološka tribina* 50/43: 3-31, 32-67. <https://doi.org/10.15378/1848-9540.2020.43.01>
- Pink, Sarah i Juan Francisco Salazar. 2017. "Anthropology and Futures. Setting the Agenda". U *Anthropologies and Futures. Researching Emerging and Uncertain Worlds*. Juan Francisco Salazar, Sa-

- rah Pink, Andrew Irving i Johannes Sjöberg, ur. London: Bloomsbury Academic, 3–22. <https://doi.org/10.4324/9781003084570-2>
- Pink, Sarah, Yoko Akama i Annie Ferguson. 2017. "Researching Future as an Alterity of the Present". U *Anthropologies and Futures. Researching Emerging and Uncertain Worlds*. Juan Francisco Salazar, Sarah Pink, Andrew Irving i Johannes Sjöberg, ur. London: Bloomsbury Academic, 133–150. <https://doi.org/10.4324/9781003084570-9>
- Potkonjak, Sanja. 2004. "Vid Vuletić Vukasović i spasiteljska etnologija". *Studia ethnologica Croatica* 16: 111–139.
- Potkonjak, Sanja i Tea Škokić. 2013. "In the World of Iron and Steel! On the Ethnography of Work, Unemployment and Hope". *Narodna umjetnost* 50/1: 74–95. <https://doi.org/10.15176/VOL50NO103>
- Potkonjak, Sanja i Tea Škokić. 2021. "Višestruke temporalnosti. Konceptualni izazov u pormišljanju postindustrijske etnografije Siska". U *Transformacija rada. Narativi, prakse, režimi*. Ozren Biti i Reana Senjković, ur. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, 139–158.
- Potkonjak, Sanja i Tea Škokić. 2022 [u tisku]. *Gdje živi tvornica?* Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.
- Rabinow, Paul. 2008. *Marking Time. On the Anthropology of the Contemporary*. Princeton: Princeton University Press. <https://doi.org/10.1515/9781400827992>
- Rihtman-Auguštin, Dunja. 1988. *Etnologija naše svakodnevce*. Zagreb: Školska knjiga.
- Rihtman-Auguštin, Dunja. 2001. "O upravljanju vremenskim ritmovima". U Dunja Rihtman-Auguštin. *Etnologija i etnomit*. Zagreb: ABS95, 227–238.
- Ringel, Felix. 2016a. "Can Time Be Tricked? A Theoretical Introduction". *The Cambridge Journal of Anthropology* 34/1: 22–31. <https://doi.org/10.3167/ca.2016.340104>
- Ringel, Felix. 2016b. "Beyond Temporality. Notes on the Anthropology of Time from a Shrinking Fieldsite". *Anthropological Theory* 16: 390–412. <https://doi.org/10.1177/1463499616659971>
- Ringel, Felix. 2018. *Back to the Postindustrial Future. An Ethnography of Germany's Fastest-Shrinking City*. New York, Oxford: Berghahn. <https://doi.org/10.2307/j.ctvw04hp7>
- Ringel, Felix. 2020. "Transformativne budućnosti. Vizionarska sila u nevizionarsko doba". *Etnološka tribina* 50/43: 52–55.
- Salazar, Juan Francisco, Sarah Pink, Andrew Irving i Johannes Sjöberg, ur. 2017. *Anthropologies and Futures. Researching Emerging and Uncertain Worlds*. London: Bloomsbury Academic.
- Salazar, Juan Francisco. 2017. "Speculative Fabulation. Researching Worlds to Come in Antarctica". U *Anthropologies and Futures. Researching Emerging and Uncertain Worlds*. Juan Francisco Salazar, Sarah Pink, Andrew Irving i Johannes Sjöberg, ur. London: Bloomsbury Academic, 151–170. <https://doi.org/10.4324/9781003084570-10>
- Serres, Michel i Bruno Latour. 1995. *Conversations on Science, Culture, and Time*. Michigan: The University of Michigan Press. <https://doi.org/10.3998/mpub.9736>
- Sjöberg, Johannes. 2017. "Ethno Science Fiction. Projective Improvisations of Future Scenarios and Environmental Threat in the Everyday Life of British Youth". U *Anthropologies and Futures. Researching Emerging and Uncertain Worlds*. Juan Francisco Salazar, Sarah Pink, Andrew Irving i Johannes Sjöberg, ur. London: Bloomsbury Academic, 171–188. <https://doi.org/10.4324/9781003084570-11>
- Sklevitzky, Lydia. 1988. "Nova Nova godina. Od 'mladog ljeta' k političkom ritualu". *Etnološka tribina* 18/11: 59–72.
- Slavec Gradišnik, Ingrid. 2000. *Etnologija na Slovenskem. Med čermi narodopisja in antropologije*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Ssorin-Chaikov, Nikolai. 2017. *Two Lenins. A Brief Anthropology of Time*. Chicago: Hau Books.

- Šmitek, Zmago i Borut Brumen, ur. 2001. *Zemeljevdi časa. Maps of Time*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani.
- Textor, Robert B. 1980. *A Handbook on Ethnographic Futures Research* (3. izdanje), rukopis. Dostupno na: https://stacks.stanford.edu/file/druid:yd731zg5499/SC1190_A_Handbook_on_Ethnographic_Futures_Research.pdf (pristup siječanj 2021).
- Textor, Robert B. 1995. "The Ethnographic Futures Research Method. An Application to Thailand". *Futures* 27/4: 461–471. [https://doi.org/10.1016/0016-3287\(95\)00011-K](https://doi.org/10.1016/0016-3287(95)00011-K)
- Urbana agenda Europske unije / Urban Agenda for the EU*. 2016. Dostupno na: https://ec.europa.eu/regional_policy/en/policy/themes/urban-development/agenda/ (pristup travanj 2021).
- Valentine, David i Amelia Hassoun. 2019. "Uncommon Futures". *Annual Review of Anthropology* 48: 243–260. <https://doi.org/10.1146/annurev-anthro-102218-011435>
- Verdery, Katherine. 1996. *What Was Socialism, and What Comes Next?* Princeton: Princeton University Press. <https://doi.org/10.1515/9781400821990>
- Vodopivec, Nina. 2018. "Vizije prihodnosti in družbene spremembe v Sloveniji. Podjetništvo, socialno podjetništvo in družbeno eksperimentiranje". *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 58/3-4: 39–49.
- Wallman, Sandra, ur. 1992. *Contemporary Futures. Perspectives from Social Anthropology*. London, New York: Routledge.
- Wallman, Sandra. 1993. "Introduction. Contemporary Futures". U *Contemporary Futures. Perspectives from Social Anthropology*. Sandra Wallman, ur. London, New York: Routledge: 1–20.
- Zerubavel, Eviatar. 1994. "Review. The Anthropology of Time. Cultural Constructions of Temporal Maps and Images by Alfred Gell". *Contemporary Sociology* 23/1: 135–136. <https://doi.org/10.2307/2074936>

ETHNOLOGY AND CULTURAL ANTHROPOLOGY OF FUTURES: CONCEPTS FOR RESEARCHING SOMETHING THAT DOES NOT (YET) EXIST

In this article we focus on futures as a cultural anthropological subject of research and an analytical concept, reviewing studies from "cultural futurism" of the 1970s and anticipatory anthropology of the 1980s to the "anthropology of futures" burgeoning in the last decade. We discuss different approaches to the central issue of how anthropology deals with futures (future as a cultural fact, multitemporality, temporal agency, presentism, multiple futures, etc.) and illustrate the research framework being developed within an ongoing research project "Urban futures: imagining and activating possibilities in unsettled times" (www.citymaking.eu). In this project, future-making refers to a comprehensive understanding of the factors and processes involved in imagining, anticipating and perceiving collective futures as well as in the modalities of engagement, values, habits, practices, and affects, that construct specific attitudes towards futures in everyday life.

Keywords: anthropology of futures, multitemporality, future orientations, urban futures